

СЕКЦІЯ 4. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.27:316.356.2:615.85

ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ ОСНОВНИХ ШКІЛ ПСИХОЛОГІЇ ТА НАПРЯМІВ СІМЕЙНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ ЯК ПІДҐРУНТЯ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї

Посвістак О.А., к. іст. н.,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницький національний університет

У статті встановлено роль концепцій представників основних шкіл психології та напрямів сімейної психотерапії у формуванні парадигми психології сім'ї як самостійної наукової галузі.

Ключові слова: психологія сім'ї, психотерапія, психоаналіз, біхевіоризм, гуманістична психологія, когнітивно-біхевіористський підхід.

В статье установлена роль концепций представителей основных школ психологии и направлений семейной психотерапии в формировании парадигмы психологии семьи как самостоятельной научной отрасли.

Ключевые слова: психология семьи, когнитивно-бихевиористский подход, бихевиоризм, психотерапия, психоанализ, гуманистическая психология.

Posvistak O.A. PSYCHOLOGICAL CONCEPTS OF THE REPRESENTATIVES OF MAJOR SCHOOLS OF PSYCHOLOGY AND FIELDS OF FAMILY PSYCHOTHERAPY AS THE BACKGROUND FOR THE FORMATION OF PSYCHOLOGY OF THE FAMILY

It is defined in the article that the formation of the paradigm of psychology of the family as an independent scientific field is associated with the activities of the representatives of major psychological schools of early twentieth century and family therapists starting since.

Key words: family psychology, psychotherapy, psychoanalysis, behaviorism, humanistic psychology, cognitive-behavioral approach.

Постановка проблеми. У сучасній науці все частіше підіймаються проблеми зміни сім'ї як її деградації, яка призводить до проблем глобального масштабу. Поміж тим сім'я, так само як і соціум, еволюціонувала завжди. В умовах перегляду соціальних цінностей та норм, які модифікують структуру та функції сім'ї, подружні, батьківські та інші соціально важливі ролі з вражаючою швидкістю змінюються, наповнюючись новим змістом. Часто сім'я потребує кваліфікованої допомоги у пристосуванні до таких змін, що актуалізує дослідницький інтерес до її вивчення. Можемо констатувати, що сьогодні назріла об'єктивна необхідність дослідження сім'ї та сімейних відносин як теоретичної бази для надання психологічної допомоги подружжю. Якісна теоретична основа дасть змогу пояснити і обґрунтувати емпіричні матеріали шляхом структурування, складання безладно розкиданих теорій в єдину картинку на основі загального задуму, принципу. Отже, актуальність нашого дослідження зумовлена потребою у вивченні та структуруванні того доробку представників основних психологічних шкіл та напрямів сімейної психотерапії, які стали підґрунтям становлення психології сім'ї як наукової галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення сім'ї широко представлено у психологічній літературі такими науковцями-психологами, як Г. Варга, Е. Ейдемлер, Л. Шнейдер, О. Ніколаєва, Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська, А. Лисова [2; 3; 5; 6; 8]. Вони, аналізуючи теорії, які стали основою психології сім'ї, основну увагу звертають на ті, які були сформульовані в руслі системної сімейної психотерапії. Ми ж спробуємо показати цілісну основу психології сім'ї як наукової галузі.

Постановка завдання. Отже, метою статті є визначення основних психологічних шкіл та напрямів сімейної психотерапії, в руслі яких були сформульовані концепції, які стали підґрунтям становлення психології сім'ї як наукової галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У першій половині ХХ ст. формується науковий, або сциєнтистський, підхід до психології сім'ї. Задля вірної інтерпретації терміна «сциєнтизм», звернемося до «Нової філософської енциклопедії». Сциєнтизм (від лат. *scientia* – наука, знання) – це загальна назва ідейної позиції, що представляє наукове знання найвищою культурною

цінністю і основоположним чинником взаємодії людини зі світом [10]. Сцієнтистське спрямування психологічного дослідження передбачає відповідність психологічного дослідження суворій науковості на зразок природничих наук; згідно з В.А. Роменцем та І.П. Манохою, «має твердий ґрунт емпіричного досвіду, переконує об'єктивністю своїх даних і прямує до загального визнання своїх основних положень» [9, с. 726]. Таким чином, науковий підхід до психології сім'ї передбачає узагальнення емпіричних даних, отриманих в результаті серйозних емпіричних досліджень. Слід звернути увагу на те, що, якщо формування наукового підходу до сім'ї пов'язане з періодом ХІХ ст. і науковим доробком антропологів, істориків, соціологів, юристів тощо, то логічно, що формування наукового підходу до психології сім'ї відбулося в руслі досліджень основних психологічних шкіл. Незважаючи на різноманітність цих шкіл, найбільше уваги проблемам сім'ї, на наш погляд, було приділено представниками психоаналізу та поведінкового підходу, які хронологічно першими, на початку ХХ ст., зацікавилися сім'єю в контексті вивчення несвідомого та поведінки. Не останню роль в цьому зіграв і той факт, що в окреслений період психоаналіз та біхевіоризм посідали практично монополічне становище в психологічній науці. В середині ХХ ст. як «третя сила» постає гуманістична психологія, а згодом – когнітивна, які підійшли до вивчення сім'ї з врахуванням свідомого досвіду індивіда та його мисленнєвих процесів, а не виключно несвідомого чи дитячих переживань.

В руслі окреслених психологічних шкіл відбулося створення основних теоретичних концепцій психології сім'ї і почалося формування її парадигми. А саме з формуванням парадигми Т. Кун пов'язує становлення науки [4, с. 191]. Термін «парадигма» дослідник вживає у двох значеннях: як сукупність переконань, цінностей, технічних засобів, характерних для членів певного співтовариства [4, с. 24–25] та як один вид елемента в цій сукупності – конкретні розв'язання головоломок, які використані як моделі або приклади, що можуть замінювати експліцитні правила та бути основою розв'язання головоломок «нормальної науки» [4, с. 188]. У розвитку науки Т. Кун виділяє такі етапи: допарадигмальний, етап формування парадигми, етап «нормальної науки», етап екстраординарної науки та етап наукової революції.

Допарадигмальний період – це рання стадія науки. В цей час панує концептуальний безлад і чітко помітна конкуренція великої кількості розбіжних поглядів, жоден з

яких не можна одразу відкинути як невірний, оскільки усі вони приблизно відповідають спостереженням і науковим методам свого часу. Саме таку тенденцію ми можемо помітити в психологічних дослідженнях сім'ї на початку ХХ ст. В цей час ведучими школами в психології стають біхевіоризм і психоаналіз. Вони, звичайно, були далеко не єдиними, але саме їх представники сформулювали ключові концепції шлюбно-сімейних стосунків.

Щоправда, сім'я як об'єкт вивчення часто мало цікавила психоаналітиків. Тим більше, що вони не розглядали її як єдину системну цілісність, а, скоріше, дивилися на сім'ю як на місце, звідки особистість виносила свої невротичні конфлікти, і аналізували її з точки зору норми та патології. Крім того, варто враховувати те, що більшість розглянутих теорій заснована на клінічних спостереженнях, на роботі з невротиками і в більшості теорій аналізуються сімейні стосунки саме в сім'ях особистостей із невротичними розладами, практично не приділяється увага здоровим сім'ям.

Представники психоаналізу зайнялися пошуком витоків проблем шлюбно-сімейних стосунків в ірраціональних процесах [11]. Для психології сім'ї цінними є концепції вибору шлюбного партнера; відповіді на питання, чому індивіди вступають у шлюб та водночас не спроможні бути разом; чому ідеалізація партнера неодмінно змінюється його знеціненням; пояснення причин подружньої невірності та окреслення шляхів вирішення проблем у шлюбно-сімейних стосунках; пояснення, чому в одних випадках діти повторюють долю батьків, а в інших, навпаки, їх сімейне життя складається абсолютно протилежним чином; дослідження причин та сутності відмінностей між чоловіками і жінками тощо. Саме психоаналітики першими визнали важливість впливу сім'ї на формування особистості. Попри різноманітність психоаналітичних уявлень про сім'ю, спільним для них всіх, на нашу думку, є пошук причин конфліктів у батьківських сім'ях, у ранньому періоді онтогенетичного розвитку, і дослідження впливу минулого, особливо психосексуальних аспектів раннього дитинства, едіпової ситуації, пережитої в дитинстві, на теперішнє сім'ї. Шлюб розглядається як реалізація неврозу, а дружина або чоловік – всього лише заступники батьківських фігур шлюбного партнера. Важливо звернути увагу на те, що З. Фройд і багато його послідовників недооцінили стосунки між братами і сестрами. Відповідь на питання: «Чому так сталося?» можна знайти у працях Е. Тодда, французького історика, соціоло-

га та антрополога, який доходить висновку, що німецькій сімейній системі, в межах якої зародилася психоаналітична теорія, була ворожа ідея братерства. І саме з цієї причини нова дисципліна знайшла кращий притулок в іншому, сприятливішому антропологічному середовищі – англо-саксонській Америці. Відповідно, згідно з Е. Тоддом, там, де домінувала ідея згуртованості братів (в Росії, Китаї, країнах Ісламу), теорія З. Фройда слабо зачепила ментальну систему [14].

Справді, аналіз робіт і самого З. Фрейда, і його послідовників показав, що в їх дослідженнях є лише окремі висновки про зв'язок порядку народження і специфіки особистості [наприклад, 1, с. 131 – 133]. Водночас розробка цілісної теорії впливу сиблінгових позицій шлюбних партнерів на характер і особливості сімейних стосунків пов'язана із іменем В. Томана. Попри те, що він розпочав свою кар'єру в Університеті Відня, його основні дослідження сімей проводилися у Гарварді [13] під впливом американських реалій.

Незважаючи на те, що фрейдизм виявився досить неоднорідним, його представниками була розроблена концепція детермінації шлюбно-сімейних стосунків вродженим і потягами. Орієнтуючись на дослідження минулого, він ігнорує спрямованість в майбутнє, яка є рушійною силою розвитку особистості.

В біхевіористському підході до психології сім'ї об'єктом досліджень стала поведінка в сімейній сфері. Під кутом зору біхевіористів сім'я розглядається як сукупність індивідів, які здійснюють певні взаємообумовлені вчинки по відношенню один до одного. Через те, що біхевіористи вбачали головним завданням психології допомогу людині адаптуватися до середовища, була розроблена система програмування з використанням маніпулятивних технологій [11]. Сутнісна характеристика біхевіористської теорії дає змогу дійти висновку, що зміст розробленої в її руслі концепції дитячо-батьківських стосунків зводиться до вироблення техніки поведінки і дисципліни дитини з метою виховання. В процесі соціалізації дитини батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, в якому існує дитина, а з іншого – як агенти соціалізації і «конструктори» поведінки дитини. Вони повинні модифікувати поведінкові реакції дитини, використовуючи певні стимули так, щоб максимально вдало дитина пройшла процес соціалізації. Дж. Уотсон чітко окреслив умови, дотримання яких мало б допомогти батькам виховати «фізично і психологічно здорових»

дітей. Проте, на нашу думку, суттєвим недоліком в концепції Дж. Уотсона є зосередження уваги виключно на формулі S-R. Беручи до уваги лише те, що лежить на поверхні об'єктивного спостереження, він зовсім не враховує ні суб'єктивно-психологічні компоненти поведінки, ні її фізіолого-мозкові механізми [11].

Заслуговує на увагу теорія Б.Ф. Скіннера, який розробив цілу програму модифікації поведінки на основі позитивного підкріплення; його розробки застосовуються для контролю або модифікації поведінки людей і малих груп, до яких відноситься сім'я [11]. Шляхи вирішення проблем сім'ї він вбачав у зміні поведінки її членів. Проте знову ж таки у пошуках детермінації поведінки Б.Ф. Скіннер повністю ігнорував розум, пам'ять, мислення як «суб'єктивні сутності». А. Бандура, автор теорії соціального научіння, класичну біхевіористську формулу «стимул – реакція» опосередкував врахуванням соціальних і когнітивних процесів. Він визначив способи соціального учіння: научіння через підкріплення із застосуванням когнітивних здатностей, научіння через спостереження і моделювання чужої поведінки тощо. Можемо помітити, що деякі положення концепції соціального научіння збігаються з теорією З. Фрейда: дитина в обох теоріях розглядається як істота, чужа суспільству. Вона входить в суспільство як «щур в лабіринт» [7], а дорослий повинен вивести її з цього лабіринту, щоб в результаті вона стала схожою на дорослого. Початковий антагонізм дитини і суспільства об'єднує ці дві школи і зводить розвиток до научіння прийнятним формам поведінки. Хоча розвиток дитини з позицій біхевіоризму – це чисто кількісний процес научіння, який не передбачає виникнення якісно нових психічних утворень, оскільки відбувається однаково на всіх етапах онтогенезу. Отже, в біхевіоризмі акцентується увага на соціальному научінні, а не на психічному розвитку, і, на відміну від психоаналізу, свідомість ігнорується або повністю, або більшою мірою, що, на нашу думку, суперечить сучасним уявленням про предмет психологічної науки. Крім того, при аналізі поведінки в сім'ї акцент робиться не на минулому родині, не на впливі несвідомого, як в психоаналізі, а на поведінці в сьогоденні.

Важливим внеском у становлення психології сім'ї є дослідження з позицій біхевіоризму проблем сімейного конфлікту. Розроблена Г. Тібо та Дж. Келлі концепція взаємодії в діаді та створена на основі цього «матриця результатів» дали змогу за допомогою математичних розрахунків визначити різні моделі взаємозалежності у

стосунках. Дж. Келлі, Г. Тібо, Дж. Хоманс розробили концепції *аналізу поведінки в діадах*, але їх спектр застосування не обмежується самими лише діадами. Вони досить успішно використовуються в психології сім'ї для пояснення вибору шлюбного партнера та для аналізу і прогнозування міжособистісної поведінки подружжя.

У *гуманістичній теорії* шлюбно-сімейні стосунки аналізуються крізь призму самоактуалізації як головного мотиватора, на противагу фрейдизму та біхевіоризму, які виходять з того, що поведінкою особистості керують біологічні сили. Зосереджуючи пріоритетну увагу на вивченні подружніх та дитячо-батьківських взаємин саме здорових особистостей, виділяють умови, які сприяють їх розвитку.

Виходячи з цього, згідно з К. Роджерсом, сім'я – це найбільш вузьке, інтимне коло міжособистісної взаємодії, яка є зібранням особистостей, пов'язаних справжніми почуттями (як негативними, так і позитивними), і характеризується взаєморозумінням, емпатією, прийняттям та визнанням власного права та права інших бути собою. Загалом через всю гуманістичну теорію сім'ї проходить ідея про саморозкриття та самовдосконалення особистості в сім'ї, суттєва увага приділяється неповторності особистості, недооцінюється ідея взаємної залежності та відповідальності. На нашу думку, представники гуманістичної теорії сім'ї перебільшують роль свідомих чинників і незаслужено ігнорують несвідомі процеси, які, очевидно, також суттєво впливають на побудову шлюбно-сімейних стосунків.

Когнітивно-біхевіористський підхід до психології сім'ї виходить з того, що емоційні переживання і поведінкові реакції людини обумовлені мисленням. Звідси впливає теорія про вирішальний вплив на оцінку успішності сімейного життя «внутрішніх уявлень», думок індивіда про власний шлюб в поєднанні з образом ідеального шлюбу та інформацією про реально наявні стосунки в сім'ях друзів, колег, батьків. А. Елліс [12] запропонував модель, яка ілюструє механізм виникнення емоційних розладів у сім'ї, та показав вплив сімейних міфів на ці розлади. Водночас він запропонував модель роботи із сімейними міфами, яка виявилася досить ефективною.

У середині ХХ ст. у зв'язку з впливом кібернетики відбувається проникнення в психологічну науку системної теорії. Це – ключовий етап в становленні психології сім'ї, який ознаменувався зміною модельних уявлень і концептів, методологічних принципів та орієнтирів дослідження. Системний підхід до сім'ї пов'язаний із

визнанням, що все в ній взаємопов'язане, що сім'я – це єдиний біологічний і соціально-психологічний організм; це єдине ціле, яке функціонує за певними законами.

Попри те, що кібернетичний підхід мало придатний для аналізу живих систем, якою є і сім'я, кібернетичні концепції гомеостазу, зворотного зв'язку надовго стають визначальними при формуванні уявлень про функціонування сім'ї. Водночас з'являються дослідники, які виступають проти механістичних поглядів на роботу живих систем. Так, Л. фон Берталанфі підкреслював закладеність в них потреб в змінах. Виходячи з цього, сімейна система розглядається в еволюції та здатності до самозміни в процесі предметного й інформаційного обміну із середовищем.

Взявши за основу напрацювання кібернетики, антропології, загальної теорії систем і результати досліджень хворих на шизофренію, члени дослідницької групи з Поло Альто вивчили комунікативні процеси в сім'ї і сформулювали концепцію ключової ролі інформаційного обміну, а не фізичного впливу, яка лягла в основу становлення посткласичних системних підходів до психології сім'ї. З діяльністю групи з Поло Альто можемо пов'язати початок формування парадигми, або дисциплінарної матриці психології сім'ї. Цей процес характеризується появою сукупності теорій про функціонування сім'ї як системи, які формулюються зі спіранням на минулі наукові досягнення та керуються певною спільністю установок.

Аналіз процесу становлення та історичного розвитку психології сім'ї як наукової галузі показав, що в науковій практиці немає єдиного погляду на сутність та специфіку функціонування сімейної системи. Дослідження наукових джерел дає змогу стверджувати, що теоретичну та методологічну основу психології сім'ї, окрім проаналізованих вище, становлять концепції, вироблені представниками підходів, які стали продуктами системної революції: системного М. Боуена, структурного і стратегічного. Водночас сюди ж віднесемо підхід, заснований на досвіді, або експерієнціальний, оскільки в його руслі сім'я також розглядалася як система, попри те, що ключова роль у розвитку цієї системи відводилася особистісному зростанню окремих індивідів.

Теоретичні розробки М. Боуена вирости в результаті поєднання психоаналітичних ідей із біологічним вченням. Теорія сім'ї як системи емоційних стосунків у М. Боуена складається з восьми тісно пов'язаних концепцій, які описують емоційні процеси в нуклеарній і розширеній сім'ях та харак-

теризують емоційні зв'язки на міжпоколінному і соціальному рівнях. Це концепції диференціації «Я», триангуляції, залежності характеру сімейної взаємодії від патернів емоційної взаємодії попередніх поколінь, сімейної проєкції, трансмісії багатьох поколінь родини, недиференційованості сімейних відносин, впливу сиблінгових позицій на особистісні характеристики і спосіб взаємодії подружжя та емоційних зв'язків у суспільстві. Найбільш значним його вкладом у становлення психології сім'ї є дослідження макродинаміки сімейної системи. Знаходячись під впливом психоаналітичної освіти, він першим показав роль сімейної історії та сімейних сценаріїв у шлюбно-сімейних стосунках.

На структурних аспектах сімейної системи зосередився С. Мінухін. Розглядаючи сім'ю як складну систему, диференційовану на ієрархічно розташовані підсистеми, він дійшов висновку про залежність специфіки функціонування сімейної системи від її структури. Йому належить розробка концепцій підсистем сімейної системи, або холонів, кордонів сімейної системи, еволюції трансакційних патернів і зміни дисфункційної системи через зміну її структури. Попри те, що С. Мінухін був учнем Н. Аккермана, його розробки мають більше спільного з біхевіоризмом, аніж з психоаналізом; свідченням цього є дослідження способів послаблення дисфункційних зв'язків у сімейній системі. Чітко помітні розходження структурного підходу із кібернетичними моделями шлюбно-сімейних стосунків: якщо кібернетики зосереджували свою увагу на послідовності поведінки та кругових інтеракціях, то структуралісти – на близькості членів сім'ї. Вони обґрунтували концепцію вбудованості інтеракцій в сімейну структуру, яка їх і формує, і стримує.

Власне, ідею зміни сімейної системи шляхом модифікації поведінки членів сім'ї за допомогою руйнування звичних умовних зв'язків обстоювали і представники стратегічного напрямку. Перебуваючи під впливом розробок М. Еріксона, враховуючи як структуру, так і мікро- та макродинаміку сім'ї, вони мало апелювали до свідомості її членів.

Висловлені аргументації привертають увагу до того факту, що зосередженість представників структурного і стратегічного підходів на сім'ї як цілісності призвело до певного ігнорування почуттів окремих членів сім'ї. Незаповнену нішу в системному підході до психології сім'ї зайняли представники експерієнціальної, або заснованої на досвіді, сімейної психотерапії. Їх основні напрацювання пов'язані з ідеологією

сімейної системи: цінностями, нормами, правилами. В основу психології сім'ї лягли розроблені ними концепції особистісного росту членів сім'ї як способу зміни дисфункційної сімейної системи, концепція «здорової сім'ї» як працюючої системи, теорія про стадії розвитку «здорової сім'ї». Акцент на людській сутності, емоційному житті, когнітивних процесах, індивідуальності та особистісному розвитку членів сім'ї в межах сімейної системи наблизив експерієнціальних терапевтів до психоаналітичної теорії. Водночас дослідження теперішнього, а не минулого, зближує цей підхід зі структурним та стратегічним. Попри те, що перелік системних терапевтичних напрямків у кінці ХХ ст. поповнився низкою нових підходів, наприклад короткостроковою терапією, орієнтованою на рішення, нарративним підходом, є підстави стверджувати що вони більшою мірою вплинули вже на розвиток сімейної психології, аніж на її становлення.

Висновки з проведеного дослідження. Як бачимо, незаперечним є той факт, що ідеї системного підходу до сім'ї міцно поєдналися з психоаналітичною, біхевіористською, екзистенційно-гуманістичною традиціями. Концепції вчених, створені в руслі проаналізованих нами підходів, дали змогу сформулювати фундамент психології сім'ї як наукової галузі. Ними була накопичена сукупність знань та розроблена система методів дослідження, яка чітко окреслює можливі способи розв'язання наукових проблем. На нашу думку, концепції, сформульовані в руслі окреслених підходів, формують теоретичне ядро психології сім'ї. Водночас в межах інших наук було розроблено цілу низку концепцій, без аналізу яких буде неможливою реконструкція становлення психології сім'ї. З огляду на це перспективними в подальшому будуть їх виявлення та визначення їх ролі у становленні психології сім'ї як наукової галузі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Созвездие семьи / А. Адлер // Понять природу человека. – СПб. : Гуманитарное агентство «Академический проект», 1997. – С. 131–138.
2. Браун Дж. Теория и практика семейной психотерапии / Дж. Браун, Д. Кристенсен. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
3. Карабанова О. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О. Карабанова. – М. : Гардарики, 2005. – 320 с.
4. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – К. : Port-R, 2001. – 228 с.
5. Лысова А. Психология семьи / А. Лысова. – Владивосток : Издательство Дальневосточного университета, 2003. – 121 с.

6. Николаева Е. Психология семьи / Е. Николаева. – СПб. : Питер, 2013. – 336 с.
7. Обухова Л. Детская (возрастная) психология : [учебник] / Л. Обухова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1996. – 374 с.
8. Психологія сім'ї : [навч. посіб.] / [Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська]. – К. : НАУ, 2011. – 272 с.
9. Роменець В. Історія психології ХХ століття / В. Роменець, І. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 894 с.
10. Швырев В. Сциентизм / В. Швырев // Новая философская энциклопедия. – М. : Мысль, 2000–2001. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
11. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С. Шульц. – СПб. : Евразия, 1998. – 528 с.
12. Эллис А. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А. Эллис, У. Драйден. – СПб. : Речь, 2002. – 352 с.
13. Toman W. Familienkonstellationen, Ihr Einfluss auf den Menschen / W. Toman. – New York, 1961. – 254 p.
14. Todd E. La Troisième planète : Structures familiales et systèmes idéologiques / E. Todd. – Paris : Seuil, 1983. – 252 p.